

Марија Драшкић

О ВЕРОНАУЦИ У ДРЖАВНИМ ШКОЛАМА, ДРУГИ ПУТ

Овај текст представља одговор проф. др Сими Аврамовићу на његов полемички осврт који је објавио у првом прошлогодешњем броју овог часописа,¹ а који је настао поводом мог чланка о праву детета на слободу вероисповести у школи, који је такође објављен у „Аналима Правног факултета у Београду“.²

Професор Аврамовић започиње свој текст констатацијом да је „језик правних аргумената једино чиме би смели да се служе... (правници и професори права који се о тим питањима изјашњавају)... и да ваља препустити другим стручњацима питања педагошке оправданости верске наставе, значаја религије, филозофске проблематике еволуционизма или креационизма, а нарочито да треба избегавати неосноване вредносне судове“.³

Морам признати, нажалост, да о тој ствари мислим потпуно супротно. Државни школски систем је, наиме, делатност од јавног значаја, а смисао државне школе јесте у томе да поставља темеље не само образовања него и васпитања будућих грађана. Стога је питање педагошке оправданости сваког наставног садржаја нераздвајиво повезано са вредностима које се таквим садржајима преносе на генерације младих људи. Расправа о вредностима, дакле, не може никако да буде „забрањена тема“ за најшири увид опште јавности. Да не бих била прекорена да износим „неосноване вредносне судове“, нудим читаоцима следеће тематски одабране ставове Српске православне цркве, као илустрацију о ономе што проповеда најважнија и најутицајнија верска заједница у Србији:

1 Видети Аврамовић, С., *Право на верску наставау у нашем и ујоредном европском праву*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1/2005, стр. 46–64.

2 Видети Драшкић, М., *Право дејства на слободу вероисповести у школи*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–4/2001, стр. 511–525.

3 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 46–47.

А) О АБОРТУСУ

„Насупрот феминистичким политичким слоганима, естетика, духовна и физичка стварност вршења побачаја све смањује. Она се приближава облику смртоносног медицинског уништења. То 'ослобађа' жене и њихове бебе на исти начин као што је Аушвиц 'ослобађао' Јевреје. Оно чини исту ствар женама као и порнографија – користи, оцрњује и своди жене на ниво сексуалних робова, с једне стране, и просте 'продуктивне грађане', који штите своју каријеру, с друге стране. То претвара живодајну утробу у мртвачку комору у којој намучено, унижено и напаћено дете умире тихо, уз нечујне крике.“⁴

„Да ли постоји аналогија између нацистичког покрета и модерног покрета за слободу избора вештачког абортуса? Наравно да постоји.“⁵

Б) О ЗАПАДНОЈ КУЛТУРИ

„Сатанске силе – завереничке, политичке, културне, либералне, левичарске воде Нови светски поредак који је несумњиво... надахнут Сатаном“. Главни извор свих зала је Америка „у којој постоји распад морала именталног здравља“. Запад је у целини подвргнут деловању „адских сила...завери против хришћанства, безбожној култури“.... „Међу Србима неће бити поремећених људи који би хтели да нас заразе смртоносном болешћу западне културе. Далеко им лепа кућа са овом њиховом напредношћу.“⁶

В) О НОВОМ БЕОГРАДУ

„Нови Београд највећи је сатански експеримент, врхунац комунистичког егзибиционизма... сам по себи несрећа, духовни гулаг, духовни 'Голи оток'. Град новог... нови блокови, нова светишта, нове школе, нова обданишта, нове продавнице, нов Студентски град, нова Хала спортова, нов ауто-пут – за нову децу, за нове студенте, за нове људе. Град у пустињи, град без цркви, град без историје, град обезбожених, град некрштених, град расрбље-

4 Видети Абортус је убиство – став Цркве православне о утробном чедо-морству, ЕУО Епархије жичке, 2000, стр. 14–15.

5 Видети *Православље*, 15. фебруар 2006, www.pravoslavije.org.yu.

6 Видети *Православље*, 1. јули 2002. Наведено према Поповић-Обрадовић, О., Црква, нација држава – Српска православна црква и транзиција у Србији, Између ауторитаризма и демократије, књига II, Београд 2004, стр. 139.

них, град мртвих душа, град будућих 'аријеваца'... град где је до врхунца доведено зло.“⁷

Г) О ВАСПИТАВАЊУ ПРАВОСЛАВНЕ ДЕВОЈЧИЦЕ

„Православна девојчица учи од најранијег детињства да постане домаћица заједно са мајком, опслужује вредно укућане кроз свакодневне 'женске' обавезе, одрастајући потпуно свесна да су потребе њене браће на првом месту. Мајка јој поверљиво саопштава да су болови рађања терет женске грешности са којом се треба помирити... Учи је да су жене у појединим периодима нечисте, да је то у црквеном погледу врло важно, те да је менструални циклус женска слабост и људски недостатак о коме морају пред свима да ћуте, да самим говором не би починиле грех... Мајка такође упознаје ћерку са тајнама грешних помисли приликом заљубљивања које се морају исповедити и упућује је на то да је сваки сексуални однос, укључујући ту чак и брачни, велики грех уколико му није циљ рађање деце. Сексуално васпитавање је изум ђавола те следствено томе жене треба да рађају по вољи Бога што више, јер жена на тај начин изражава свој патриотизам.“⁸

Д) О НАСТАВИ ВЕРОНАУКЕ

„Тврђење да 'вероисповест представља приватну ствар сваког појединца' и страх да 'увођење веронауке у школски програм... прети да црквену догму постави за темељ моралног васпитања', представља, у ствари, страх Сатане и свих његових следбеника за протеклих шест деценија – манифестован на сваком месту под небом земље која је само по имену представљала оно што обухвата појам Србије у свеобухватном смислу те речи.“⁹

„Докле год буде било веронауке, мајмунска бестидност и сатанистичка неморалност не могу загосподарити људском самосвешћу и постати мера човечности и људског достојанства.“¹⁰

⁷ Видети *Православље*, 1. фебруар 2001. Наведено према листу *Данас* од 11. априла 2003, стр. 17.

⁸ Видети *Шта треба да зна свака православна девојчица*, Митрополија црногорско-приморска, 2000. Наведено према недељнику *Време* од 28. јуна 2001, стр. 36.

⁹ Видети *Новосћи*, Информативна служба Српске православне цркве, 24. новембар 2000.

¹⁰ Видети *Православље*, 1. септембар 2005, www.pravoslavije.org.yu.

Ђ) О РОДИТЕЉИМА АТЕИСТИМА

(Родитељи атеисти).....,гурнули су сопствени пород на путеве лажне среће и лажне слободе“... „упропастили су својој деци живот“...¹¹

Е) О РЕФОРМАМА

„Људи овог света непрекидно говоре о реформама у друштву и покушавају да створе 'новог човека'. Заснивајући промене на мењању ништавних ствари и на површном прилагођавању духу овог века... они и сами постају заробљеници ништавила и пролазности.“¹²

Да ли треба још примера? Да ли бисте волели да ваше дете буде подучавано оваквим садржајима у предмету који се зове веронаука? Да ли овакви ставови цркве почивају на љубави и толеранцији, да ли пројектују тачну слику стварности, да ли су засновани на научном знању и искуству људске егзистенције? Да ли овакви садржаји служе томе да се деца одгоје као слободни и аутономни појединци? Ја мислим да не. Поређења ради, Конвенција о правима детета прокламује да дете треба да буде васпитавано у духу идеала садржаних у Повељи Уједињених нација, а посебно у духу мира, достојанства, толеранције, слободе, равноправности и солидарности.¹³

1. Одвојеност државе и цркве

Проф. Аврамовић нам под овим насловом у свом тексту саопштава да уставно начело о одвојености цркве од државе не значи више оно што смо одувек мислили да значи – раздвајање домена државе од домена цркве; неутралност државе у религиозним питањима; независност, аутономију и равноправан третман различитих вероисповести; надасве, забрану непосредног посезања верских заједница у јавни живот – већ да француски појам *laïcité* однедавно означава више од прсте идеје сепарације државе и цркве. За такво тумачење нуди нам ауторитет два француска професора који су о контроверзама које се јављају у вези са концептом лаицитета у Француској написали две књиге и предавање трећег француског професора који концепт лаицитета своди на два нај-

¹¹ Божићна посланица Патријарха Павла за 2002. годину. Наведено према листу *Данас* од 12–13. јануара 2002, стр. 15.

¹² Васкршња посланица Патријарха Павла за 2003. годину. Наведено према листу *Данас* од 29. априла 2003, стр. 3.

¹³ Видети Преамбулу Конвенције о правима детета (*Службени листи СФРЈ* – Међународни уговори, бр. 15/1990).

општија принципа: непризнавање било које религије као државне и гаранцију слободе савести.¹⁴ Из тога следи закључак да „и тамо где правни систем предвиђа одвојеност државе и цркве, она по правилу нигде у Европи не значи непремостиви јаз, неспојивост обављања заједничких послова и функција, апсолутно немешање“, а примери који тај став потврђују проналазе се у америчкој пракси (мото *In God we trust* исписан на доларској новчаници, текст америчке химне, полагање заклетве на Библији итд.).

Неспорно је да у упоредном праву и пракси постоји више начина уређења односа државе и цркве, те да се сви они – са условностима које свака подела подразумева – могу поделити на две велике групе.

У прву групу спадају државе у којима постоји мање или више тесна повезаност између државе и религије, али тај однос може имати облик субординације или координације.

Модел субординације има две подврсте: када је црква подређена држави (рецимо, такви трагови виде се у улози коју имају енглеска круна и парламент по питању интерних ствари англиканске цркве), односно када је држава подређена одређеној религији или вероисповести (на пример, држава Ватикан која је под сувереном влашћу римског папе, Политеја на Светој Гори у којој владају православни монаси, постреволуционарни Иран у коме је власт у великој мери у рукама шиитских верских вођа итд.).¹⁵

Модел координације, пак, уводи различите форме повезивања и сарадње између државе и једне цркве (на пример, моноконфесионалност у Италији), односно између државе и две цркве (биконфесионалност, за коју је карактеристично да се развила у државама као што су Немачка или Швајцарска, у којима је дошло до помирења конфесионалног конфликта). Мултиконфесионалност, најзад, све религије третира на исти начин и сматра се највећим гарантом слободе вероисповести.¹⁶ Мултиконфесионалност, међутим, по правилу тежи потпуном раздвајању државе и цркве, али и препознавању и признавању улоге коју религија има у друштвеном животу. Отуда су примери религиозних симбола из свакодневног живота америчких грађана, које је навео професор Аврамовић, управо доказ да се таква улога религије несумњиво признаје у америчком друштву, али они никако не значе да америчка држава напушта чисти принцип лаицитета у уређењу односа са

14 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 48, фуснота бр. 5.

15 Видети опширније Margiotta Broglio, F., *Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell'Unione Europea*, Bologna, 1997, стр. 115–116.

16 Волтер је, штавише, мултиконфесионалност видео као слободу саму: „Једна религија у држави значи деспотизам, две рат, а више њих мир и слободу“. Наведено према Williams J-P., *Etat, religion et éducation*, Paris 1990, стр. 142.

многобројним верским заједницама које аутономно и независно функционишу.¹⁷

Односи између државе и цркве, при том, могу бити уређени на три различита начина:

а) путем конкордата (Аустрија, Немачка, Италија, Малта, Португал, Шпанија и француске покрајине Алзас и Лорена¹⁸), тако да се питање наставе религије решава на основу једног или више споразума државе са верским заједницама (на пример, у Италији постоји факултативна конфесионална настава религије, алтернатива овом предмету јесте етика; у Немачкој је, штавише, уставом предвиђена обавезност верске наставе као школског предмета који је конфесионално уређен¹⁹, осим у покрајини Бремен и граду Берлину, са правом ученика да изабере неконфесионални алтернативни предмет; у Аустрији је верска настава обавезан конфесионални предмет чије извођење је уређено посебним споразумом са Католичком црквом итд.);

б) дефинисањем државне цркве (таква је, на пример, англиканска традиција у Великој Британији, у којој се, ипак, верска настава у школи изводи као неконфесионална и предају је наставници; у Норвешкој је до 1997. постојала лутеранска верска настава са алтернативом конфесионалне наставе неке друге религије или неконфесионална настава о религијама и етици, а од школске реформе 1997. постоји само један неконфесионално-конфесионални предмет; у Данској наставници религије предају аконфесионалан предмет; у Шведској се, такође, предаје неконфесионалан, неутралан предмет о религијама и верској етици итд.);

17 Да је тако, између осталог, сведочи и пракса Врховног суда САД. У једном случају овај суд је донео одлуку да школа Чемпејн није поштовала начело раздвојености државе и цркве, јер је дозволила да се предаје веронаука (протестантска, католичка или јеврејска) у јавној школи у време наставе. „Употреба јавних зграда за ширење религиозних доктрина“ оцењена је као „акт који води нестанку одвојености цркве и државе“. Суд је, међутим, оценио да је у потпуном складу са овим начелом постојање неконфесионалне наставе о религији у јавним школама. Видети *McColum v. Board of Education*, 333 U.S., стр. 212 (1948). У другој одлуци, закон који је предвиђао да ученици на почетку школског дана имају право на организовани минут ћутања – који су могли употребити за тиху молитву у себи или медитацију – проглашен је противуставним, са образложењем да му је циљ подржавање религије. Видети *Wallace v. Jaffree*, 466 U.S., стр. 924 (1984). У трећој одлуци, пак, Суд је казао овако: „Није ни богохулно ни антирелигиозно рећи да ниједан јавни ентитет у овој држави не може да пише или одобри званичну молитву: ова сасвим религиозна функција мора бити препуштена онима којима се људи обраћају када им је потребно вођство у религиозним питањима“. Видети *Engel v. Vitale*, 370 U.S., стр. 435 (1962). Наведено према Кодеља, З., *Лаичка школа*, Београд 2002, стр. 308.

18 У време када је у Француској донет познати Закон о раздвајању цркве и државе (*La loi de séparation de l'Eglise et de l'Etat*) 1905. године, Алзас и Лорена нису припадали Француској, тако да је на снази остало старо немачко законодавство, по коме је верска настава у јавним школама била дозвољена.

19 Видети чл. 7. ст. 3. Основног закона Немачке.

в) дефинисањем конфесионалне државе (Грчка је земља у којој је веза државе и цркве врло тесна и у којој је верска настава изразито конфесионално заснована, без могућности избора алтернативног предмета).²⁰

У другу групу спадају државе одвојене од цркве у том смислу што су у њима обе институције, и држава и црква, међусобно потпуно независне и што имају јасно разграничене надлежности (Француска, САД и Словенија). У овим државама потпуно и доследно је спроведено раздвајање цркве и државе и зато у њима не постоји могућност увођења веронауке или конфесионалне наставе одређене религије.²¹

Овај релативно сумаран приказ различитих решења за односе државе и цркве показује, дакле, да сепарација државе и цркве није универзално прихваћени принцип, као и да односи државе и цркве и у оним земљама које, додуше, прокламују начело лаицитета, имају многобројне и различите облике. То, мислим, никада и није било спорно, као што никада тај принцип није био доживљаван као супротстављеност, као игнорисање цркве и свега што има везе са религијом од стране државе. Моја је намера била једино у томе да покажем да формално постојање повезаности између појединих држава и појединих религија не треба класификовати као систем одвојености цркве од државе, без обзира на то што су и у тим државама обе институције, и држава и црква, међусобно независне и имају јасно разграничене надлежности. Оне, ипак, сарађују у неким питањима (као што је, на пример, управо организација верске наставе у државним школама), иако не спадају у категорију државне цркве, односно конфесионалне државе. Ја уопште не мислим да је то рђаво; напротив, само мислим да Србију ваља поредити са државама које на потпун и доследан начин остварују уставно начело о раздвајању државе и верских заједница (као што су Француска, САД и Словенија), а не са државама у којима је обавезност конфесионалне верске наставе у школи загарантована уставом (Немачка, Белгија, Лихтенштајн), или онима у којима Католичка црква има велике надлежности у планирању и извођењу конфесионалне наставе (Италија, Аустрија), без обзира на то што се и ове државе посредно позивају на начело лаицитета у свом уређењу односа са црквама.²²

20 Опширније видети Кодеља, З., *op. cit.*, стр. 296–300.

21 Да овакве поделе никада нису сасвим без мана сведочи пример Холандије, у којој је раздвајање цркве и државе спроведено нешто мање изразито него у Француској или САД. У Холандији, наиме, нема конфесионалне наставе религије у јавним школама, али је наука о религијама укључена у редовне предмете у основној школи, а у средњим школама у наставу могу бити укључени и садржаји као што је познавање Библије и духовног живота. Најзад, настава веронауке може се организовати у просторијама школе, али само ван школске наставе. *Ibid.*

22 У том смислу, позивање проф. Аврамовића на организације наставе у француским основним школама, које остављају ђацима један слободан дан (осим

2. Право на неизјашњавање о верском уверењу

Право на приватност, односно захтев да нико не сме бити приморан да открије своје мисли и убеђења, није никакав хир *human rights* „екстремиста“, како то каже проф. Аврамовић (наводници су, ваљда, покушај да се ублажи оштра квалификација?), већ збирни назив за заштиту неколико на изглед разнородних права (право на поштовање приватног и породичног живота, неповредивости дома и преписке, те психичког и моралног интегритета личности) која су постала стандардни део свих међународних уговора о људским правима. Ни случајно се не може рећи да је такво изјашњавање исто „као и оптирање за овај или онај језик“, нити да се „сличан проблем поставља и у погледу изјашњавања о верском уверењу приликом пописа становништва“.²³ У првом случају, реч је о откривању нечега што се никако не би могло сматрати елементом права на приватност (онако како се то право дефинише у међународним конвенцијама или тумачи у судским пресудама и доктрини), а у другом случају, саопштавање података о верском уверењу заштићено је апсолутном тајношћу прикупљених података и зато дословно не представља никакво „откривање“, што је суштина заштите приватности.

То што, с друге стране, никада до сада Европски суд за људска права није био искушаван да процењује да ли обавеза изјашњавања грађана о садржини сопственог мишљења и убеђења у овом контексту о коме говоримо (изјашњавање о оптирању за једну од верских или алтернативну наставу у школи) представља или не представља повреду права на приватност, никако не значи да такво тумачење не би могло доћи једнога дана. Овај суд је, наиме, много пута до сада показао да може да направи озбиљне искорак у тумачењу Европске конвенције о људским правима, а да никада при том не буде оптужен за „екстремизам“.²⁴ Ако, дакле,

недеље), како би њихови родитељи могли да се побрину за религиозно васпитање своје деце, није аргумент за тврдњу да и најлаичкија држава на свету организује верску наставу. Напротив, постојање слободног школског дана јесте управо аргумент који показује колика се важност у Француској придаје принципу одвајања цркве од државе. Уважавање потребе за верским образовањем је нешто друго; она је потпуно легитимна и тиме неспорна, али не у школској згради. Управо због тога, дакле, државне школе чине и додатни напор у организацији школског календара, како би свако имао довољно слободног времена да једном у недељи (у среду или у суботу) изван школе похађа верску наставу. Упоредити Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 51.

²³ Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 51.

²⁴ Док чекамо да се огласи Европски суд за људска права, ево једне аутентичне приче из живота. Један мој рођак, који живи у вишенационалној средини, овако ми је описао изјашњавање о настави веронауке у школи свог сина првака: „Родитељи су стајали у реду да би предали изјаву у вези са наставом веронауке. Приметио сам, при том, да сви они који су били припадници мањинских вероиспо-

није Европски суд за људска права, Комитет за права детета Уједињених нација већ је изнео став да систем који дозвољава да дете буде повучено са религијске наставе у школи, и на тај начин приморано да открије своја верска уверења, може представљати повреду права детета на приватност.²⁵

3. Забрана наметања верског уверења

Тумачење чл. 18. Међународног пакта о грађанским и политичким правима, које је већ дало једно компетентно међународно тело, као што је Комитет за људска права Уједињених нација, показује да је заузето становиште „...да није дозвољено натурање религије или веровања“, те да „у државним школама верска настава може да се односи само на предмете као што су општа историја религија и верска етика, под условом да се предају на неутралан и објективан начин.“ Овај део Општег коментара чл. 18. Међународног пакта о грађанским и политичким правима проф. Аврамовић изоставља, али ми зато приговара да наставак који следи нисам дословно превела: „*The Committee notes that public education that includes instruction in a particular religion or belief is inconsistent with article 18.4 ...* (подвукла М. Д.)“ Мој превод, који гласи: „...“ (Комитет сматра) ... да је *подучавање одређеној религији или веровању* неспојиво са правом на слободу вероисповести како је оно дефинисано у чл. 18. ст. 4. Међународног пакта о грађанским и политичким правима (подвукла М. Д.)“ и превод који је дао проф. Аврамовић: „Комитет сматра да *јавно образовање које укључује верску наставу за поједине вероисповести или веровање* није у складу са чл. 18. ст. 4... (подвукла М. Д.)“ разликују се, по мом мишљењу, само у стилу, али не и у основном значењу.²⁶ Дакле, несумњив смисао поменутог тумачења које потиче од Комитета за људска права јесте у томе да се направи разлика између подучавања одређеној вери („религији или веровању“, односно „верској настави за поједине вероисповести или веровања“) од подучавања о религијама уопште, о историји религија и верској етици, што Комитет недвосмислено подвлачи у оном првом делу цитираног мишљења. Другим речима, неспојиво је са правом на слободу вероисповести наметање религиозног учења, осим ако је за оне који се томе противе обезбеђено постојање „недискриминирајућих изу-

вести тај папир држе склопљен, док они који су се пријављивали за већинску наставу веронауке лист хартије држе слободно и отворено“. Коментар препуштам читаоцима.

²⁵ Видети UN Doc CRC/C/15/Add. 23, par. 9.

²⁶ У истом смислу, а искључиво из разлога скраћења оригиналног текста да би био лакше употребљив за разматрање овог специфичног питања о коме је реч, разлике у стилу – али не и у значењу – постоје и у наставку овог цитата. Упоредити Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 52. и Драшкић, *op. cit.*, стр. 514.

зетака или алтернатива које би се могле прилагодити жељама родитеља или старатеља“.²⁷

Тако долазимо до кључне ствари у овој расправи, а то је питање какву садржину ће имати подучавање одређеној религији или веровању, те какве ће вредности кроз такву наставу деци бити пренешене у највећем броју разреда у српским школама. Ако се подсетимо цитата који су наведени на почетку овог текста, бојим се да нећемо моћи да закључимо да ће православни дечаци и девојчице бити васпитавани у духу вредности које данас имају универзални карактер, као што су љубав, мир, равноправност, достојанство, толеранција, поштовање других и другачијих, солидарност... Вредности које промовише Српска православна црква, напротив, готово без изузетка одишу антизападњаштвом, ксенофобијом, високом нетолеранцијом, па чак и агресивношћу. Управо због тога сам написала – и при томе остајем – да сматрам да је, уместо веронауке, у државне школе требало увести предмет који би на вредносно неутралан, рационалан и критички начин упознавао ученике са општом историјом свих религија и верског етиком. Такав предмет обlikовало би Министарство просвете, формирајући наставни план и програм, одабирајући уџбенике и бирајући за вероучитеље дипломиране педагоге, а не званичне представнике верских заједница. Наставу тог предмета похађали би сви ученици, без разлике које су вере и да ли уопште имају сопствена верска убеђења. Таква, добро организована и припремљена модерна настава о религијама и духовности, о њиховим универзалним и непролазним вредностима, о њиховом утицају на историју и уметност, на развој личности и друштва, била би добродошла. Имајући, пре свега, у виду карактер наше цивилизације, мислим да се можемо лако сложити да су објективна и плуралистички интонирана знања о три највеће монотеистичке религије неопходна за разумевање филозофије, историје, књижевности, сликарства, архитектуре и многих других области људског стваралаштва и светске традиције, те да су саставни део опште културе и цивилизације.

Друго питање које покреће проф. Аврамовић у овом делу свог текста, односи се на моју констатацију да је Југославија била

²⁷ Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 52. Но, могло би се поставити питање да ли решење које познаје наш закон улази у оквир „недискриминирајућег изузетка или алтернативе“, будући да алтернатива више није потпуни одустанак од веронауке (која је била третирана као „факултативни“ предмет у Уредби Владе Републике Србије) већ само избор између веронауке и грађанског васпитања (који су означени као „изборни“ предмети у законским текстовима). Упоредити Уредбу о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 46/2001) и Закона о изменама и допунама Закона о основној школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 22/2002) и Закона о средњој школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 23/2002).

лаичка држава у претходних 56 година, да за то време никаква верска настава није била позната у државним школама, те да увођење веронауке изненадним и у том тренутку јасно незаконитим актом Владе Републике Србије 2001. године представља „натурање религије“, онако како га је описао Комитет за људска права Уједињених нација у Општем коментару чл. 18. Међународног пакта о грађанским и политичким правима.²⁸ Проф. Аврамовић свој став аргументује тврдњом да се „непостојање верске наставе за време комунистичког режима тешко може уклопити у општа начела правде и правичности“ и да „насилно одузимање једног права, поготово оног кроз које се манифестује једно од основних људских права – право на слободу вере, никако не би смело бити легализовано од стране демократске државе“.²⁹ Овакав аргумент, међутим, представља класичну замену теза, будући да стриктно поштовање начела одвојености цркве и државе није „проналазак“ комунизма, као што се то видело из сумарног приказа разноврсних модела за односе државе и верских заједница у свету. Тачно је, наравно, да су верници током комунистичког режима били из-

28 Наиме, потпуно је очигледно да је Уредба била флагрантно незаконита у тренутку када је донета, и то због следећих разлога:

прво, према чл. 20. Закона о основној школи и чл. 24. ст. 1. Закона о средњој школи, министар просвете имао је искључиву надлежност да доноси *наставне планове и програме*, док је по чл. 5. ст. 2. Уредбе било предвиђено да наставни план и програм верске наставе споразумно доносе министар просвете и министар вера, на усаглашен предлог традиционалних цркава и верских заједница; друго, према чл. 23. Закона о основној школи и чл. 25. Закона о средњој школи, искључиву надлежност да одобрава *уџбенике* имао је такође министар просвете, док је према чл. 7. ст. 1. Уредбе било предвиђено да уџбенике за верску наставу одобрава министар просвете на усаглашен предлог традиционалних цркава и верских заједница;

треће, према чл. 46. ст. 5. Закона о основној школи и чл. 48. ст. 7. Закона о средњој школи, искључиву надлежност да *прописује критеријуме и начин оцењивања* ученика имао је министар просвете, док је чл. 11. ст. 3. Уредбе то право дато министру просвете, али тек пошто добије заједнички предлог Министарства вера и традиционалних цркава и верских заједница;

четврто, према чл. 67. ст. 3. Закона о основној школи и чл. 70. ст. 7. Закона о средњој школи, искључиву надлежност да *утврђује врсту стручне спреме наставника* имао је – опет – министар просвете, док је према чл. 8. ст. 2. Уредбе могао да одлучује само на заједнички предлог Министарства вера и традиционалних цркава и верских заједница;

пето, према чл. 79. ст. 1. Закона о основној школи и чл. 73. ст. 1. Закона о средњој школи, *наставника је бирао* директор школе на основу конкурса, а према чл. 8. ст. 3. Уредбе, листу наставника верске наставе утврђивао је министар просвете на предлог традиционалних цркава и верских заједница;

шесто, *описно оцењивање за верску наставу*, које је установио чл. 11. ст. 1. Уредбе, није уопште познавао Закон о средњој школи. Упоредити Уредбу о организовању и остваривању верске наставе и наставе алтернативног предмета у основној и средњој школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 46/2001, Закон о основној школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 50/1992) и Закон о средњој школи (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 50/1992).

29 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 52.

ложени различитим врстама дискриминације (слично, уосталом, као и други грађани који су се противили владајућем ауторитарном систему мишљења), па је, и поред тога што је уставом била гарантована слобода вероисповести, остваривање овог људског права у пракси пратило мноштво различитих, мањих или већих препрека.³⁰ После пада ауторитарног режима, напротив, таквих препрека и злоупотреба више апсолутно нема. Више нико не спречава конфесионалне заједнице да по сопственом нахођењу организују верску наставу, нити има икакве опасности да неко прогони вернике који такву наставу похађају и тиме слободно испољавају своја верска убеђења – али изван јавноправне сфере, којој припадају држава и систем државних школа. Дакле, укидање лаичке државе не сме се проглашавати основним људским правом, због тога што су слобода вероисповести и правна заштита свих религија управо темељни принципи сваке демократске лаичке државе, нити се може тврдити да би се верском идеологизацијом државе исправила неправда која се догодила верницима у комунизму! Свака аналогија са национализацијом/денационализацијом имовине стога је потпуно неприкладна,³¹ јер се одузета имовина делимично може вратити, за разлику од права на слободу вероисповести, чије некадашње ограничавање никако не може бити компензовано одбацивањем уставног начела о одвајању цркве и државе. Уосталом, ако постоји нешто по чему је комунистички режим био близак модерним демократским институцијама либералне државе, онда је то свакако доследно истрајавање на вредносно неутралном односу према различитим верским опредељењима својих грађана.

Најзад, што се тиче статистичких података о броју верника у Србији, разлика коју је утврдио проф. Аврамовић потиче отуда што сам ја употребила податке Савезног завода за статистику о попису становништва из 1991. године, који је приказао и процену броја Албанаца на Косову као становника Србије, док проф. Аврамовић користи податке о вероисповестима у истом попису, али очигледно у њега не укључује Албанце на Косову.³² Но, независно од тога да ли православних верника има 80%, односно 66% (ако рачунамо и албанску популацију), једна друга ствар је овде важна. Наиме, приликом званичног пописа становништва људи су склонили да на питање о својој вероисповести одговоре одмах да су православни, католици или муслимани,³³ иако своју веру уопште не

30 Истине ради, ваља рећи да су се те препреке, ипак, смањивале са протеком година и да никада нису биле спровођене са истом ревношћу у Словенији или Хрватској, као што је то био случај у Србији или Црној Гори.

31 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 52.

32 Статистички годишњак који сам користила даје процену од 1.674.000 Албанаца, док у подацима проф. Аврамовића број исламских верника износи само 468.713. Упоредити Драшкић, М., *op. cit.*, стр. 514. и Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 53.

33 Осталим вероисповестима укупно не припада више од 2% становника, као атеисти изјашњава се 1,95%, а без одговора било је 5,25%. *Ibid.*

упражњавају, или то чине сасвим изузетно, због традиције, а не зато што верују. Тако, на пример, према једном истраживању агенције „Фактор плус“, само 7,1% испитаника је одговорило да редовно одлази у цркву, 40,3% да у цркву одлази само на велике празнике, а 45,6% да никада не иде у цркву; на питање да ли верују у бога, 38,6% становника Србије одговорило је да не верује, 39,8% је одговорило да „мисли да верује“, а само 21,6% потпуно је одређено у ставу да верује у бога.³⁴ Питање стварне религиозности становника једне државе, дакле, мора бити посматрано укрштањем више различитих података.

С друге стране, сличан закључак следи и из званичних података о броју деце која похађају часове веронауке у српским школама. Наиме, према једној таквој статистици за 2003. годину, број деце у основним школама који се определио за верску наставу у првој години примене Уредбе Владе Републике Србије (када је верска настава била „факултативни“ предмет, што значи да су се родитељи могли определити да њихово дете похађа веронауку, или алтернативни предмет, или ни једно ни друго) износио је 30.876 ученика. Наредне године (када је веронаука постала „изборни“ предмет, тако да су родитељи могли да бирају само између веронауке и грађанског васпитања) тај број се повећао на 43.764 ученика (повећање је било 41,7%). Ако то није „натурање религије или веровања“, онда као да ништа нисам рекла! Но, с друге стране, ови подаци показују и то да је од укупног броја ученика основних школа у Србији, који су се определили за један или други предмет у првој години увођења верског васпитања (50.299), њих 61,4% изабрало веронауку (30.876), а 38,6% алтернативни предмет (19.423). Наредне године, од укупног броја ученика првог разреда свих основних школа у Србији (75.210), за веронауку се определило 58,2% (43.764), а за грађанско васпитање 41,8% (31.446).³⁵ Ови подаци сведоче, дакле, да број оних који се опредељују за верску наставу (и за које се, ваљда, претпоставља да су религиозни) ни у једној посматраној години није битно прелазило 60%.

4. Право родитеља да школују дете у складу са својим религиозним и филозофским уверењима

Право родитеља да својој деци обезбеде верско и морално васпитање сходно свом властитом убеђењу, односно обавеза држа-

³⁴ Видети дневни лист *Политика*, 6–7. јануар 2004, страна А8.

³⁵ Разлика је још драстичнија када се погледају подаци за неке округе. Тако, на пример, у Расинском округу се прве године за верску наставу изјаснило 179 ученика, а наредне године 1.526; у граду Београду прве године за веронауку се јавило 597 ученика, а наредне године 5.343 ученика итд. Слични су и подаци о средњошколцима. Прве године за верску наставу определило се 7.525 ученика, а наредне године број је био 33.633! Видети Извештај Министарства просвете и спорта Владе Републике Србије од 23. јуна 2003. године.

ва чланица најважнијих међународних уговора о људским правима да поштују такво право родитеља, никако се не може протумачити – као што то чини проф. Аврамовић – тако да „држава има обавезу, а родитељи, порески обвезници, имају право да се у оквиру система државне школе њиховој деци обезбеди образовање у складу са религијским и филозофским уверењем родитеља. Порески обвезници који издвајају део прихода и за школовање своје деце, нису дужни да обезбеђују својој деци верско и филозофско (етичко) образовање на другој страни и да га посебно финансирају или да га нестручно преносе својој деци сами“.³⁶ Такво „дописивање“ онога што пише у одговарајућим одредбама међународних конвенција нема апсолутно никаквог упоришта у међународном праву. То произлази, пре свега, из језичког тумачења поменутих одредби, које нигде не помињу обавезу државе да организује „образовање у складу са религијским и филозофским уверењима родитеља“, већ говоре само о томе да „држава поштује право родитеља да обезбеди образовање и наставу који су у складу с њиховим верским и филозофским уверењима“.³⁷ Управо супротно од онога што тврди проф. Аврамовић, не ради се уопште о *обавези државе да организује верску наставу*, него о *обавези државе да поштује право родитеља да обезбеди свом деци верску наставу*, разуме се, ако је то у складу са њиховим верским и филозофским уверењима. Разлика у значењу је огромна; стога проф. Аврамовићу саветујем да пажљивије чита законске текстове.

Начин на који ће родитељи остварити своје право да детету обезбеди образовање које је у складу са њиховим верским уверењима, није предмет међународноправног регулисања; може бити да ће им одговорати програм верске наставе у државној школи, па ће сматрати да је њихово право обезбеђено на задовољавајући начин. Али оно што је пресудно за разумевање ове одредбе међународног права, јесте то да она никако не може значити да је држава дужна да изађе у сусрет жељама родитеља у том погледу. Држава, наиме, има дискреционо овлашћење да сама креира наставне садржаје у школама према неким општим и заједничким вредностима које жели да промовише у наставном процесу, па је наивно сматрати да се држава са својим грађанима налази у једноставном зависном односу типа „порески обвезници наручују школу“.³⁸ Дру-

³⁶ Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 57.

³⁷ Видети чл. 2. Првог протокола уз Европску конвенцију о људским правима и чл. 18. ст. 4. Међународног пакта о грађанским и политичким правима.

³⁸ Овакав став потврђен је и у пракси Европског суда за људска права. Наиме, родитељи једног енглеског дечака који је боловао од дислексије нису успели да докажу да је повређено њихово право из чл. 2. Првог протокола тиме што су локалне школске власти, противно жељи родитеља, дете сместиле у специјалну школу, иако су родитељи сматрали да је за дете било најбоље да се школује у

гим речима, као што сам и раније тврдила, смисао ове одредбе није у томе да државе потписнице једног међународног уговора обавезе да у сваком случају обезбеде верску наставу за децу у складу са уверењима њихових родитеља, већ да буде поштовано право родитеља да им држава не натура школу у којој ће деца бити подучавана на начин који је неприхватљив за верска и филозофска уверења родитеља. Штавише, у документу који бележи рад на припреми Међународног пакта о грађанским и политичким правима јасно стоји да чл. 18. ст. 4. „само натура дужност државаима уговорницама да поштују жеље родитеља; он никако не натура дужност државаима чланицама да обезбеде подучавање религије према избору родитеља“.³⁹

С друге стране, у пракси Европског суда за људска права, који је више пута био позван да тумачи одредбу о праву родитеља из чл. 2. Првог протокола уз Европску конвенцију о људским правима, увек се недвосмислено понављало да је „држава у испуњавању функција које је преузела у односу на образовање деце дужна да води рачуна да информације или знања која су укључена у школске курикулуме буду пренета на објективан, критички и плуралистички начин“, те да је „државама забрањено да у образовању теже остваривању индоктринације која не поштује религијска и филозофска уверења родитеља“.⁴⁰ Штавише, у једном случају поставило се питање да ли је један школски предмет – који је под називом „сексуално васпитање“ био уведен у данске школе – прекршио право родитеља формулисано у чл. 2. Првог протокола уз Европску конвенцију о људским правима. Суд је најпре поновио став да је држава дужна да знања која су саставни део школских наставних програма буду пренета ученицима на објективан, критички и плуралистички начин, а потом је приступио детаљном испитивању садржине програма сексуалног васпитања у данским основним школама и закључио да је предмет конципиран тако да деци пружи објашњења која „се сматрају корисним“... да је „циљ овог предмета да деци помогне да избегну несигурност и зебњу у питањима секса, да промовише разумевање везе између сексуалног живота, љубавног живота и љубавних односа уопште“... да „сваком ученику омогући да самостално пронађе онај начин сопственог сексуалног искуства који је у највећој мери у хармонији са његовом

интегрисаном окружењу. Видети *Simpson v. UK*, No. 14/668/89 од 4. децембра 1989. У истом смислу и *PD & LD v. UK*, No. 14135/88 од 2. децембра 1989.

³⁹ Видети UN Doc A/C 3/SR 1024. У истом смислу изјашњавају се и највећи ауторитети за област права детета у међународном праву. Видети, на пример, Van Bueren, G., *The International Law on the Rights of the Child*, The Hague, 1998, стр. 159, Kilkelly, U., *The Child and the European Convention on Human Rights*, Dartmouth, 1999, стр. 64–67.

⁴⁰ Видети *Campbell and Cosans v. UK*, No. 7511/76 и 7743/76 од 29. јануара 1982. и 21. фебруара 1983.

личношћу“... да „потенцира значај одговорности у стварима секса“...⁴¹ итд. Питам се само како ли би прошли овакав тест „објективности, критичности и плурализма“ они садржаји Српске православне цркве које сам цитирала на почетку овог текста?

5. Право детета на слободу мишљења, савести и вероисповести

Под овим насловом, на крају, проф. Аврамовић ми замера следеће: „Ипак, у том контексту се нарочито потенцира и право детета да формира верска уверења супротна уверењима родитеља, што такође неспорно произилази из међународних стандарда, уз констатацију да је верска настава препрека остварењу тог права и стога неуставна“.⁴² Међутим, овакав став ја никада нисам изнела. Оно што сам написала, била је констатација да је у међународном праву детету признато самостално право на слободу мишљења, савести и вероисповести, као и да то право имплицира и слободу детета да остане при вери родитеља или да усваја вероисповест по свом избору, будући да је слобода вероисповести незамислива без права човека да мења своја верска убеђења. Написала сам, такође, да распрострањена пракса стављања резерви на одредбе о праву на слободу вероисповести за децу и потпуно различита пракса лаичких и верских држава показују да у међународном праву и даље нема јединственог става о томе како ће дете остварити право на слободу вероисповести супротно вољи родитеља.⁴³

Најзад, остављам без одговора страсну расправу о сектама коју је вољан да промовише проф. Аврамовић, због тога што је то посебна тема, а изван ове расправе коју смо ми водили. Не могу, ипак, а да не скренем пажњу на недопустиво „дописивање“ значења једног међународног документа, које поново чини проф. Аврамовић: „Уосталом, европске институције државама чланицама још не препоручују доношење закона о сектама, због страха да би се тиме могла угрозити верска права малих верских заједница. Али зато, као основни модел заштите од реалне опасности деловања агресивних верских група, европске институције сугеришу тзв. позитивне мере: појачано деловање на информисању и образовању младих људи, појачану финансијску контролу верских заједница и низ других сличних мера. А пре свега, као најважнију меру, сугеришу добро организовану верску наставу“.⁴⁴ Ова последња реченица проф. Аврамовића у Извештају (*Nastase Report*), међутим, дословце

41 Видети *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, No. 5093/71, 5920/72 и 5926/72 од 5. новембра 1976.

42 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 58.

43 Видети Драшкић, М., *op. cit.*, стр. 518–519.

44 Видети Аврамовић, С., *op. cit.*, стр. 59.

гласи овако: „Образовање треба да буде управљено посебно према адолесцентима, а курикулуми треба да обухвате информације о историји важних школа мишљења, уз неопходно поштовање неутралности државе“.⁴⁵ Ако проф. Аврамовић прихвата да наведени део Извештаја у ствари значи „добро организовану верску наставу“, онда смо нас двоје у значајној мери приближили ставове и ова полемика је у том случају збиља имала смисла.

45 Видети *Illegal Activities of sects, Report by Mr Adrian Nastase*, Doc. 8373 од 13. априла 1999, стр. 8. Слично и у Препоруци Парламентарне скупштине Савета Европе: „Основни образовни курикулум треба да обухвати објективне фактичке информације које се односе на оснивање религија и њихове главне варијанте, на принципе упоредне религије, као и етику, лична и социјална права.“ Видети *Recommendation 1178 (1992) on sects and new religious movements*, од 5. фебруара 1992.